

Hvad baggårdene gemte

AF KIRSTINE HAASE

Udgravningerne ved Thomas B. Thriges Gade har bragt os megen ny viden om middelalderens Odense. Vi er blevet klogere på, hvordan gadebælningerne har varieret over tid, hvordan husene så ud, og på det liv, der foregik i gadebilledet. Som noget helt særligt har udgravningen også givet os mulighed for at se, hvad der skete bag husenes facader – om det liv, der udspillede sig inde på grundene i byens baggårde.

Området, der i dag kendes som I. Vilh. Werners Plads, er opkaldt efter Odenses første socialdemokratiske borgmester og fik sit navn, da karréen blev revet ned i 1970 i forbindelse med anlæggelsen af Thomas B. Thriges Gade og udvidelsen af Vestergade/Overgade. Indtil da havde strædet mod vest mellem rådhuset og karréen heddet Skomagerstræde og før dette Smede Stræde. Før reformationen i 1536 hed strædet Albani Stræde, da det førte ned til Skt. Albani Kirke, der lå syd for karréen. Karréen lå ganske prominent placeret i byen – nær Skt. Knuds og Skt. Albani Kirke og byens centrum, men også ud til Overgade. Overgade/Vestergade var en del af det hovedstrøg over Fyn, som

FIG. 1: Det ældste kendte kort over Odense, Brauns prospekt, fra 1593. Cirklen viser placeringen af udgravningen.

The oldest known map of Odense, Brauns prospect, from 1593. The circle marks the excavated area.

FIG. 2: Murværket er de bevarede rester af det sydvestlige hjørne af et teglhus fra 1200-tallet. Foto: Odense Bys Museer.

The wall is the remains of a thirteenth-century brick building. Photo: Odense City Museums.

langt tilbage i tiden har forbundet Storebælt med Lillebælt ad landevejen (fig. 1). Denne placering har betydet noget for, hvem der havde mulighed for at bosætte sig i området. Af breve og ejendomsdokumenter fra 1400-tallet fremgår det, at det på den tid var guldsmede, en læge og en byfoged, dvs. samfundets top, der ejede grundene i området.¹ Vi kan ikke vide med sikkerhed, om dette også gør sig gældende i den tidlige middelalder, men fundet af dét, der kan være landets ældste verdslige teglstenshus, tyder på, at beboerne også i 1200-tallet havde høj social status (fig. 2). Teglstensbyggeriet introduceres i Danmark af kirkens mænd i den sidste del af 1100-tallet, og det nye byggemateriale benyttedes i begyndelsen fortrinsvis til kirkelige bygninger og var derfor et ganske eksklusivt materiale. Dermed må man formode, at personer, der havde adgang til teglsten som byggemateriale, var knyttet til enten kirken eller samfundets top. Uanset hvad har de med stor sandsynlighed tilhørt byens elite. Teglsten var fortsat et eksklusivt byggemateriale middelalderen ud, men blev gradvist mere almindeligt – også i verdslige kredse.

Teglstenshuset fra begyndelsen af 1200-årene lå inde på grunden – ca. 7 m syd for den brolagte gade. Det ser ud til at være tilfældet for alle beboelseshusene i området indtil 1300-tallet og er et mønster, der kendes fra andre danske middelalderbyer. I 1200-tallet er der formentlig tale om én stor grund, der ud over beboelseshuset også rummede stalde, der husede dyrene, og bygninger, der varetog andre nødvendige funktioner i husholdningen. Der har også været brønde, møddinger og latriner og

måske også indhegnede områder med køkkenhave. Senere i middelalderen – vi ved ikke præcist hvornår, men formentlig i løbet af 13- og 1400-årene – opdeles den store grund i tre mindre grunde, og omtrent samtidig flytter beboelseshusene tættere på gaden. De tre bygninger, Overgade 1, 3 og 5, lå ganske tæt, helt ud mod gaden, så de dannede en mere eller mindre lukket facadelinje, der gav et meget begrænset indsyn til baggårdene. Mellem Overgade 3 og 5 var der en lille slippe eller et tagdryp, der har givet adgang til baggården. En egentlig port eller indkørsel til baggården har formentlig ligget mod syd, men den er ikke blevet påvist arkæologisk. I baggården lå der i denne periode stadig brønde, stalde, udhuse og latriner, men på grund af underinddelingen af grunden og den stadigt voksende befolkning blev bebyggelsen tættere og mere kompakt.

Der blev i alt udgravet omtrent 4300 m³ kulturlag i udgravningens første etape (2013-2014) – altså jordlag med spor af menneskelig aktivitet. Jorden var meget fugtig, og der var derfor gode bevaringsforhold for organisk materiale. Det betyder, at genstande af træ, læder og den slags, der under andre omstændigheder ville rådne bort, stadig var til stede i jorden. Selvfølgelig i det omfang, de ikke var blevet nedbrudt og fjernet, da de blev opgivet eller ved senere tiders gravearbejde. Med sådanne gode bevaringsforhold i jorden har vi fået mulighed for at studere detaljerne i livet i middelalderbyen og stille spørgsmål, som normalt

er vanskelige at besvare. Vi kan studere ting, som ikke er så åbenlyse, og indimellem også ting, som de, der levede dengang, ikke selv var bevidste om. Til det formål er middelalderens toiletter, latrinerne, og deres indhold en ideel kilde. Det bevarede indhold fortæller om sundhed og sygdom og om vaner og spisevaner.

Latrinerne

Fund af middelalderlige latriner er ikke unikke, men det særlige ved latrinerne fra Odense er, at vi også kan studere den sammenhæng, de optræder i, og hvordan de hér udvikler sig over tid.

Frem til 1300-tallet kender vi ikke latriner som konkrete, faste bygninger. I resten af Danmark er der allerede i 1200-tallet vidnesbyrd om latriner, udformet som dybe gruber med rester af hjørnestolper, der har båret en bygning ovenover.² Årsagen til, at disse ikke findes i Odense, kan dels være, at de er vanskelige at erkende, hvis man har fjernet hjørnestolperne, og indholdet er helt formuldet. Men forklaringen er nok, at man ganske enkelt ikke har haft sådanne faste konstruktioner før i 1300-tallet. Indtil da har man klaret sig ved at bortskaffe latrinaffaldet med det øvrige husholdnings- og husdyraffald eller ved at anvende nedgravninger, der blev opgivet, efterhånden som de blev fyldt. Da byens indbyggertal voksede, og byen fortættes, blev det dog nødvendigt at indrette sig, så latrinen kunne ligge mere fast og tømmes fremfor at flytte den rundt. Det er også muligt, at affaldshåndteringen på dette tidspunkt er blevet af en sådan karakter, at det har kunnet lade sig gøre med en organiseret tømning af latrinerne, sådan som det kendes fra natmandshvervet omkring år 1500.³ Natmændene stod for at bortskaffe affald – herunder latrin, selvdøde dyr – og de assisterede byens bøddel. Et ganske uglest, men nødvendigt erhverv, der eksisterede helt frem til 1800-tallet.

Der kendes i alt 10 latriner fra baggårdene langs strækningen Overgade 1-5. Latrinerne består af op til 1,5 m i dybe nedgravninger. I nogle af latrinerne er der nedsat en tønde som foring, mens enkelte formentlig kun har haft hjørnestolper af træ, der har båret en overdækning. Især én latrin – bestående af en nedgravning med to tønder – fangede opmærksomheden, idet tøndernes oprindelige indhold og lugt var særdeles velbevaret (fig. 3). Latrinen var placeret op ad sydvæggen på en bygning, der er tolket som et stegers og bagers – altså et køkken. Analyser af tønderne har påvist, at der er tale om egetræ, og at træet til den ene tønde er fældet mellem 1348 og 1352, mens træet fra den anden tønde er fældet mellem 1346 og 1358.⁴ Hvor længe der er gået, fra tønderne har været i brug som opbevarings- eller transportbeholder til de blev anvendt som latrintønder, vides ikke, men ud fra de øvrige arkæologiske iagttagelser er de formentlig havnet i latringruben i slutningen af 1300-tallet. På hver

FIG. 3: Latrintønderne flankeret af stolper, der muligvis stammer fra overdækningen. Set fra syd mod nord.

Foto: Odense Bys Museer.

The barrel-lined latrines.

Photo: Odense City Museums.

side af de to tøndes stod resterne af kraftige fuldkantede stolper, som givetvis repræsenterer en overdækning af træ, der har givet den trængende læ for vind, vejr og nysgerrige blikke (fig. 4). Det er sjældent, man finder resterne af disse overdækninger, men her kan vi takke de gode bevaringsforhold. Hvordan denne overdækning præcist har set ud, ved vi ikke, men et tysk træsnit fra omkring 1480 giver en idé (fig. 5).

Anvendelsen af udtjente tøndes, der måske var blevet lidt løse i stavene, har været med til at lede overskydende væde ud i jorden og væk. Under optimale forhold vil der så kun være tørstoffet tilbage. Moderne forsøg har sandsynliggjort, at en beholder på omtrent 2 m³ kun skal tømmes én gang på 20 år, hvis den benyttes af én person og er veldrænet. Lad os antage, at omtrent 10 personer har benyttet latrinen i Overgade. Med et rumfang på omtrent 0,7 m³ for hver tønde har det således ikke været nødvendigt at tømme dem mere end én gang om året! På den måde har det heller ikke været noget problem, at tønderne i kraft af deres overdækning og placering var vanskeligt tilgængelige og må have været noget besværlige at få tømte. Latrinen i Odense viste ikke umiddelbart tegn på at have været tømte, og sådanne spor vil da også være vanskelige at erkende. Men tøndernes ringe dybde på omtrent 80 cm samt det forhold, at tønden udgjorde foringen i latringruben, har gjort det muligt. Af middelalderlige skrifter og love kan man læse, at den generelle tendens for latrinerne i Danmarks middelalderlige byer er, at latrinerne ligger bagerst på grundstykkerne i en vis afstand til veje og nabobegyggelser. Latrinen, vi her taler om, var placeret mellem køkkenbygning og stald, og man har således meget bekvemt kunnet gå ud ad bagdøren i huset og forrette sin nødtørf uden at skulle gå for langt. En årsag til at anbringe latrinen bagerst på grunden kan være gener fra lugt og fluer. I Ribe Stadsret fra 1269 lyder det: "Når nogen vil bygge (...) en hemmelighed, er det ham ikke tilladt at bygge nærmere gaden end i fem fods (en fod = 32cm) afstand, eller nærmere sin nabo end i tre fods afstand..."⁵ Forordningerne viser, at det har været nødvendigt at regulere på dette område. I Bogense på Nordfyn er det i 1514 præciseret, at der skal *udgraves* til det hemmelige hus således, at ingen ond lugt udbredes. Man har altså forsøgt at gardere sig mod den dårlige lugt ved at grave latrinen ned. Måske har det lille hus og et evt. låg til tønden været med til at begrænse lugtgenerne. Et andet forhold, som har begrænset lugtgenerne, er at tildække ikke-funktionsduelige latriner med kalk, sand eller ler. Ved latrinen fra Odense ser det ud til, at tildækning blot er foretaget ved tilkastning med ler. I vor tid har der været eksperimenteret med en moderne version af latrinen – komposttoiletet – og forsøgene har vist, at et veldrænet, velkompostet toilet har været stort set lugtfrit. Træstumper, der blev fundet blandt ind-

holdet i latrinen i Overgade, har muligvis været med til at sætte gang i komposteringen og holde ond lugt borte.⁶

Indhold fra flere latriner blev sendt til arkæo-botanisk analyse for herved at kaste lys over beboernes kostvaner. Analyserne afslørede, at der var klid fra brød i prøverne samt frø fra æble, hindbær, jordbær og kirsebær eller blomme samt humle, figen og vindruer.⁷ Denne varierede og rige sammensætning af både lokale og importerede frugter (vindruer og figen) viser, at husholdningen i Overgade har haft en vis økonomisk formåen, hvilket bekræfter antagelsen om beboernes høje sociale status. I latrinindholdet var der også rester af de fisk, man havde spist, i form af et lille antal fiskeben fra torsk. Dette er ikke overraskende, idet der blev spist meget fisk i middelalderen på grund af fasteperioderne, og at man generelt spiste saltvandsfisk – især torskefisk og sild. Ferskvandsfisk var som udgangspunkt forbeholdt adelen og de rigeste gejstlige, hvilket stemmer overens med vores billede af beboerne i Overgade 1-5 som havende høj social status uden at tilhøre hverken adel eller kirkens øverste lag.

Ud over rester af frø og korn har analyserne også påvist tilstedeværelsen af æg fra indvoldsorm i tønderne. Der er tale om æg fra piskeorm, spoleorm og bændelorm. Sådanne parasitter var normalt forekommende hos mennesker i middelalderen som et resultat af, at man levede tæt sammen med husdyr, der var værter for parasitterne, og det manglende kendskab til hygiejne og smitte.⁸ Derfor var der ingen forskel på, hvem der blev smittet

FIG. 4: Snit gennem latrintønderne og deres velbevarede indhold. Set fra syd mod nord. Foto: Odense Bys Museer.

A section through the latrines showing the well-preserved content.

Photo: Odense City Museums.

FIG. 5: Tysk træsnit fra ca. 1480. Efter Madsen 1986:6. German woodcarving, c.1480. After Madsen, 1986:6.

FIG. 6A-B: Svampepind og stavbæger fra latrinen.

Foto: Odense Bys Museer.

The 'spongia' and a stove-built vessel from the latrine.

Photo: Odense City Museums.

med parasitterne – det ramte både høj og lav i samfundet. Indvoldsormene var formentlig noget, man levede med uden at mærke meget til dem, med mindre man af andre grunde var svækket. De kunne i værste fald give ernæringsproblemer, mavesmerter og tarmslyng, og børn var mere udsatte end voksne.

At der alligevel er sket en forandring i forhold til hygiejne og toiletvaner, vidner en lidt yngre latrin fra baggården om. Latrinen bestod af en stor grube på omtrent 2,4 m³, anlagt for enden af slippen mellem Overgade 3 og 5 engang i 1400-tallet. Det er muligt, at den har været benyttet af beboerne på begge sider af slippen.

Det oprindelige indhold af latrinen var intakt, og i denne blev der fundet ikke færre end 14 skåle af træ – eller dele heraf. Ud over skålene blev der også fundet to fint tildannede træpinde på omtrent 16 cm i længden (fig. 6). Disse pinde kan sammen med skålene og stumper af tekstil eller læder have fungeret som en art toiletpapir. Fænomenet kendes fra Romerriget og kaldes her en "xylospongium" – en svampepind. En svampepind er en tynd pind, hvorpå der er monteret en natursvamp – heraf navnet. Svampepinden blev dyppet i en rende med rindende vand og derefter anvendt til at tørre sig med efter et toiletbesøg. Træskålene fra Odense har indeholdt det vand, man har dyppet pinden omviklet med læder eller tekstil i, da der ikke var adgang til rindende vand. Fund af træskåle i latriner ses også andre steder i Europa helt tilbage til 1100-tallet, men kædes her sjældent sammen med hygiejneforanstaltninger. Fundet af træpindene er imidlertid med til at give os en bedre forståelse af de mange

skåles tilstedeværelse i latrinen. De odenseanske svampepinde optræder i latrinerne og møddinger, som også indeholder latrin-affald, fra 1300-tallet og fremefter. Dette betyder, at der er et sammenfald mellem fremkomsten af de tøndeformede, stationære/tøm-bare latriner og de små "hygiejne-sæt" i form af pinde og skåle. Fra 1300-tallet og frem får man altså en ny tilgang til toiletfaciliteter og hygiejne i husholdningerne på sydsiden af Overgade.

Landbrug i byen

Om middelalderbyerne siges det ofte, at et kendetegn ved den urbane livsstil er, at man ikke længere har behov for selvforsyning, men lever som borger, købmand eller professionel håndværker og køber de ting, man har brug for. Men ud fra udgravningerne ved Thomas B. Thriges Gade kan vi se, at virkeligheden var mere nuanceret end som så. Vi kan se, at man holdt dyr i baggården og havde køkkenhave. Fra skriftlige kilder kendes desuden begreber som "kålgårde" og "abildgårde" om de haver, der lå inden for byens afgrænsning, hvor der, som navnene siger, kunne dyrkes blandt andet kål og æbler. Umiddelbart uden for byen lå desuden byens jorder eller bymarken, hvor der blev dyrket korn. Derudover har der også været et overdrev, hvor byens hyrde har drevet får og køer ud til græsning.

Byens dyr har været en vigtig ressource for indbyggerne, hvilket også fremgår af den plads, de trods alt er blevet tildelt på de tæt bebyggede grunde. Dyrene kunne fungere som trækraft og forsynede husholdningen med kød, mælk, læder og knoglemateriale til fremstilling af hverdagsting som f.eks. kamme, nåle og terninger. Kvæg og grise har tilmed haft den funktion, at de kunne fodres med meget af det affald, husholdningen har produceret som f.eks. madrester og mask – et restprodukt fra ølbrygningen. På den måde er et ubehageligt restprodukt forvandlet til en værdifuld ressource. Fund af dyrekogler vidner om, at man har spist både får, svin, høns, gås og okse, som alle kan have været en del af byens dyrehold. Fårene har også været brugt som malkefår med henblik på osteproduktion, idet fundet af et stort antal lammekogler fra helt små lam (2-3 mdr.) viser, at lammene er taget fra moderfåret tidligt, for at man kunne malke fåret og anvende mælken til fremstilling af ost.

Dyreholdet har efterladt sig konkrete spor i form af resterne af en stald fra omkring år 1400 og store plankebyggede møddingskasser fra slutningen af 1300-årene, der primært indeholdt husdyrgødning og strøelse (fig. 7 og 8). Møddingskasserne blev formentlig brugt til at opbevare den værdifulde ressource, som gødningen fra dyrene var, forud for udkøring på markerne eller spredning i kålgården. Gødningen gjorde det muligt at optimere brugen af de små jordlodder, der var tilgængelige for byens bor-

FIG. 7: *Fundamentet til staldbygningen, der bestod af et såkaldt slyngværk af mere eller mindre forarbejdet træ. Set fra syd mod nord.*

Foto: Odense Bys Museer.

The wooden foundations for the stable. Seen from the south.
Photo: Odense City Museums.

FIG. 8A-B: *En træbygget møddingskasse med indhold af husdyrgødning. Set fra nord og gennemskåret fra vest mod øst.*

Foto: Odense Bys Museer.

A wooden container for the manure heap.
Photo: Odense City Museum.

gere, så man har kunnet høste sit eget fødevarer supplement. Møddingskasserne ser ud til at forsvinde i takt med, at pladsen mellem husene blev brolagt med pikstensbelægninger, hvorpå møddingen i stedet kunne lægges, som det også kendes fra bondegårdene på landet. Ser man på fordelingen af dyreknoGLE, antyder materialet, at andelen af knogler fra spæde kalve falder i samme periode. Knogler fra spæde dyr ses som en indikator på avl og opdræt i byen.⁹ Samtidig med at antallet af kalve falder, stiger antallet af smågrise. Så måske forsvinder kvægholdet gradvist fra byen og erstattes af det noget mindre dyr, grisen. Skriftlige kilder fra senmiddelalderen beretter om problemer med ophobning af affald i åen, byens grav og uden for byens porte, hvilket kan indikere, at gødningen med tiden gik fra at være en værdifuld ressource til at blive et problem og en kilde til tvister.¹⁰

Det, man kunne kalde et urbant landbrug eller dyrehold i byen, har altså været en ikke uvæsentlig del af livet i byen. Omfanget og karakteren af dyreholdet ændredes i løbet af middelalderen, da det kom til at spille en stadig mere sekundær rolle for byens indbyggere. Man var til en vis grad selvforsynende med nogle fødevarer og råmaterialer, men indbyggertallet og forbruget blev af en sådan størrelse, at man ikke har kunnet nøjes med dette. Det har været nødvendigt at supplere med varer af alle slags fra oplandet og samtidig eftertragtet at skaffe sig importerede varer som tysk øl, vin og stentøj samt tørrede eksotiske frugter som figner og rosiner fra Sydeuropa.

NOTER

- 1 Christensen 1988:58, 155-156.
- 2 Keyes 2016:8-9.
- 3 Krogh 1994:32.
- 4 Daly 2015:7.
- 5 Fenger 1988:196.
- 6 Haase et al.:2014.
- 7 Jensen:2014, samt mundtlig kommunikation med ph.d.-stipendiat Neeke Hammers, UrbNet, Aarhus Universitet.
- 8 <http://videnskab.dk/miljo-naturvidenskab/dna-afslorer-vikingerne-var-plaget-af-indvoldsorm> (Besøgt d. 19-4-2017)
- 9 Østergaard 2016:5-6.
- 10 Danmarks gamle købstadlovgivning III Odense nr. 17:490-492. <http://dendigitalebyport.byhistorie.dk/medieval/item.aspx?itemid=1671> (Besøgt d. 19-4-2017)

LITTERATUR

- Christensen, A.S. 1988: *Middelalderbyen Odense*. Viby J.
- Daly, A. 2015: Dateringsundersøgelse af tømmer fra Thomas B. Thriges Gade, Odense: dendro fase 1. *dendro.dk report* 2015:32, København.
- Fenger, O. 1988: Møg og mødding: middelalderbyens miljøregler. I: Aage Andersen (red.): *Festskrift til Olaf Olsen på 60-års dagen d. 7. juni 1988*. København, s. 189-199.
- Haase, K., M.E. Lauridsen & M.T. Runge 2014: Duftarkæologi: *Skalk* 2014:6, s. 3-7.
- Jensen, P.M. 2014: *Rapport over kursorkursisk vurdering af vådprøver fra OBM 9776 (FHM 4296/1392)*. Højbjerg.
- Keyes, J.F. 2016: Byens hemmelige huse – latriner fra vikingetid og middelalder: *Kulturstudier Nr. 2, 2016*, s. 5-22.
- Krogh, T. 1994: Bødlens og Natmandens Uterlighed: *Historisk Tidsskrift, Bind 16. række, 3 (1994) - 1*, s. 31-57.
- Madsen, P.K. 1989: „Det lille hus“. *Skalk* 1989:6, s. 3-8.
- Østergaard, S. 2016: *DyreknoGLEne fra Odense Midtby. OBM 9776, Vilhelm Werners Plads (FHM 4296/1392). Rapport over det samlede dyreknoGlemateriale*. Højbjerg.

HJEMMESIDER

- Danmarks gamle købstadlovgivning III Odense nr. 17:490-492. <http://dendigitalebyport.byhistorie.dk/medieval/item.aspx?itemid=1671>
- Videnskab.dk: <http://videnskab.dk/miljo-naturvidenskab/dna-afslorer-vikingerne-var-plaget-af-indvoldsorm>

SUMMARY

From the Backyard

The excavations at Thomas B. Thriges Gade have brought new knowledge about life in medieval Odense. Not only life in the public sphere, but also life in the backyards.

The excavated area was located just south of the main street intersecting the town and continuing across Funen (fig. 1). This was a central place in the medieval town and the written sources indicate that wealthy burghers lived here in the late medieval period. This is also corroborated by archaeological records, since a masonry house was built here already in the early thirteenth century (fig. 2). This building may very well be the first recorded thirteenth-century brick-built house in Denmark not belonging to the Church.

The building was located 7 m south of the street and thus at the back of the plot. This seems to be the case for most dwelling houses until the fourteenth century. During the fourteenth and fifteenth centuries, plots were divided into three smaller plots and the dwellings moved to the street front. Besides the dwelling house, other structures such as stables, wells, middens, latrines, and gardens were evident on the plot.

An area totalling 4300 m³ was excavated and, due to excellent preservation conditions, wooden objects, structures, leather objects, and other organic materials were preserved. This has given us a unique possibility to study life in medieval Odense, also the hidden or less obvious aspects that maybe even the inhabitants themselves were unaware of.

The latrines

Finding latrines in an archaeological excavation is not unusual, but, in the case of Odense, it is possible to study them in their contexts and how they developed over time. From the fourteenth century, the latrines were well built structures – in many cases barrel-lined pits with traces of the wooden buildings standing above. This shows that waste management was more organised at this point in time – the barrel-lined pit could be emptied and the latrine could function in the same place for years. A total of 10 latrines were

excavated and especially one was very well preserved (fig. 3). It consisted of two barrel-lined pits and was situated on the south side of a kitchen house. Two posts on either side of the barrels were interpreted as representing the remains of the building above ground (figs. 4 and 5). The barrels were dated to the mid-fourteenth century and came from Poland. They may have contained salt that was exported from the Hanseatic town of Kolberg on the south coast of the Baltic Sea.

The fact that the latrine was situated very close to a building suggests that it was very well managed in relation to odour control. Written sources from the thirteenth century show that this was generally an issue in medieval towns and had to be regulated by law.

The content of the latrines was analysed, since the remains represent the diet of the inhabitants living there. Diet is closely related to social status. The content showed that the inhabitants had eaten bread and a great variety of local fruits. Also, imported fruit such as grapes and figs were present, indicating that the inhabitants on this plot had a high social status. Besides remains from their diet, the content also showed that the inhabitants suffered from parasites such as whipworm – regardless of their status.

In another fifteenth-century latrine, small wooden beakers were found and, together with small wooden sticks and leather fragments, these are interpreted as the remains of hygiene measures (fig. 6). The bowls contained water and the stick would function as a sponge-stick known from Roman latrines. This was a practice most likely imported from north-western Europe.

Urban farming

The back yard also contained evidence of husbandry. Both stables and manure heaps were present (figs. 7 and 8a-b). Animals were an important contribution to life in town. They would act as draught animals; provide milk for different purposes (cows and sheep), leather, and meat. And they could be fed with leftovers from different types of activities such as brewing or with household waste (pigs) – thus transforming an uncomfortable waste product into a valuable resource: manure. Fertilising the ground with manure would increase the outcome of the small patches of soil that were available within the town's perimeter as gardens. When stables were built, the manure heaps seem to have disappeared. The manure heaps may have been kept in paved areas or transported out of the town in a more organised fashion. This means that it was no longer the individual inhabitant that benefited from the manure. In late medieval written sources, there are complaints about abandoned areas being used as manure dumps or manure piling up outside the city gates. That is another indication that manure or household waste was no longer seen as a valuable resource, indirectly suggesting that farming played a less important role for the inhabitants of the town in the late medieval period.